

UOT 130.1

TARİX FƏLSƏFƏSİ VƏ HUMANİTAR ELM LƏRİN FƏLSƏFİ ƏSASLARININ TƏŞƏKKÜLÜ

Z.Q.MƏMMƏDƏLİYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
zakirm57@mail.ru

Humanitar-elmi biliyin təbiətinə dair ilk fəlsəfi konsepsiyanın öz ifadəsini Maarifçiliyin tarix fəlsəfəsi zəminində formalaşmış naturalist paradıqmda tapdığı əsaslandırılır. XIX əsrin ikinci yarısında maarifçilərin rasionalist tarix fəlsəfəsinin neokantçılar və "həyat" fəlsəfəsi tərəfindən tənqidi humanitar elmlərə naturalist-pozitivist yanaşmanın yararsızlığını dərk etmək üçün əlverişli zəmin kimi dəyərləndirilir. Universal təkamül konsepsiyasından imtina edilməsi humanitar elmlərə qeyri-klassik tarix fəlsəfəsi kontekstində meydana çıxmış yanaşmaların səciyyəvi xüsusiyyəti hesab edilir.

Açar sözlər: tarix fəlsəfəsi, naturalist məktəblər, "həyat" fəlsəfəsi, neokantçılar, universal təkamül konsepsiyası, hermenevtika.

Humanitar elmlərin fəlsəfi əsasları haqqında ilk təsəvvürlər Yeni dövrün tarix fəlsəfəsi zəminində təşəkkül tapmışdır. Tarix fəlsəfəsinin əhatə dairəsini təşkil edən problematika Qədim yunan-roma fəlsəfəsinə (antik fəlsəfəyə) tamamilə yad idi, belə ki, bizim üçün səciyyəvi olan tarix anlayışı antik mədəniyyətə tanış deyildi. "Tarixin atası" Herodot üçün tarix müxtəlif xalqların adət-ənənələrini, məişətini və məşğuliyyətini təsvir edən, bir-biri ilə heç bir daxili əlaqəsi olmayan hekayətlər toplusu idi. Tarixə bütün bəşəriyyəti əhatə edən vahid bir proses kimi yanaşma antik mədəniyyətə tamamilə yad olan bir dünyagörüşünün məhsuludur. Bu dünyagörüşünün əsasları eramızın ilk əsrlərində xristian monoteizmi zəminində formalaşmağa başladı.

Tarixi şüurun mövcudluğu üçün ilkin şərt keçmiş, indi və gələcək arasındakı keyfiyyət fərqi üçün dərk edilməsidir. Xristianlıq Allah-oğlunun insanda (İsus Xristosun simasında) təcəssüm etməsini o vaxta qədər baş vermiş bütün hadisələrdən mahiyyətə fərqləndirir; bu hadisənin baş verməsilə zaman bir-birindən keyfiyyətə fərqlənən iki hissəyə parçalanır: bu hadisədən keçmişdə baş verənlər və sonra, gələcəkdə baş verəcək hadisələr. Beləliklə, Allahın insanda təcəssümü zaman oxunda fundamental bir hadisə kimi anlaşılır və özünün dərk edilməsi üçün insan nəslinin bütün keçmişinin tarixi baxımdan nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Digər tərəfdən, varlığa keçmişdən gələcəyə doğru istiqamətlənmiş tarixi proses kimi yanaşmanın formalaşmasına xristianlıqda dünyanın sonu haqqında esxatoloji təsəvvürlərin geniş yayılması da böyük təsir göstərmişdir. Xristianların İsa peyğəmbərin ikinci dəfə zübur edərək, haqqın divanını quracağı məşhər (qiyamət) gününü gərgin bir intizar içində gözləməsi zamanın gedişini bəşəriyyətin ali məqsədinə yetişməyə yönəlmiş proses kimi qavramaq üçün əlverişli zəmin yaratdı. Beləliklə, xristian dini dünyagörüşü çərçivəsində yüksələn xətt üzrə keçmişdən gələcəyə doğru istiqamətlənmiş zaman haqqında yeni təsəvvürlərin meydana çıxması insan və cəmiyyət həyatına tarixi proses kimi yanaşmanın təşəkkül tapmasında həlledici rol oynadı [3]. Tarix fəlsəfəsi, ilk dəfə olaraq, məhz bu yanaşma çərçivəsində formalaşdı. Onun ilk nümunəsini erkən orta əsrlərin görkəmli xristian ilahiyyatçısı və dini fəlsəfənin yaradıcılarından biri olan Avreli Avqustin irəli sürdü.

Lakin bu dövrdə tarixə keçmişdən gələcəyə doğru istiqamətlənmiş proses kimi yanaşmanın, dini zəmində olsa belə, konseptual əsasları təşəkkül tapsa da, tarix haqqında bu yeni təsəvvürlərin insanların şüurunda kök salması üçün orta əsrlər feodal cəmiyyətinin mənəvi-intellektual və təsərrüfat-iqtisadi fəaliyyət formaları əlverişli deyildi. Orta əsrlər cəmiyyəti ənənələrə möhkəm tellərlə bağlı olan bir cəmiyyət idi. Ənənələrin cəmiyyətin mənəvi və maddi həyatı üzərindəki sərt hökmranlığı yeniliklərin meydana çıxması və dəyişkənlik meyllərinin dərinləşərək, davamlı prosesə çevrilməsinə imkan vermirdi. Digər tərəfdən, orta əsrlər aqrar cəmiyyətinin təsərrüfat-iqtisadi fəaliyyət formaları inkişaf ideyasını və onun əhəmiyyətini anlamaq üçün əlverişli deyildi: bu cəmiyyətdə inkişafa və ictimai-iqtisadi fəaliyyət tempinin yüksəlməsinə sosial tələbat, sadəcə olaraq, mövcud deyildi. Mədəni və sosial-iqtisadi həyat sferalarında dəyişikliklərin son dərəcə ləng baş verməsi sosial gerçəkliyə bir proses kimi yanaşan təsəvvürlərin geniş yayılmasına mane olurdu.

İntibah dövründən başlayaraq, bu sahədə vəziyyət kökündən dəyişməyə başladı. XV-XVI əsrlərdən başlayaraq, Avropada sənətkarlığın və ticarətin inkişafı, eləcə də kapitalist münasibətlərinin tədricən təşəkkül tapması iri şəhərlərin meydana çıxmasına səbəb oldu. Orta əsrlər aqrar cəmiyyətinin zamanın gedişinə etinasız münasibətindən fərqli olaraq, iri şəhərlərdə sosial-iqtisadi və mədəni həyat templəri kəskin şəkildə yüksəlməyə başladı. Dəyişkənlik və inkişaf ideyaları şüurlara getdikcə daha çox nüfuz edir, bu isə öz növbəsində orta əsrlərdə dini dünyagörüşü zəminində formalaşmış tarixi proses haqqında təsəvvürlərin geniş yayılması üçün əlverişli sosiomədəni mühit yaradırdı. Cəmiyyətin mənəvi-intellektual və sosial-iqtisadi həyat sferalarında baş verən köklü dəyişikliklər öz nəticələrini çox gözlətmədi: XVII əsrdən başlayaraq, Avropada kilsənin göstərişlərinə deyil, rasionall düşüncəyə istiqamət götürmüş dünyəvi cəmiyyət formalaşmağa başladı.

Rasional-elmi düşüncəyə istinad edən dünyəvi cəmiyyətin meydana çıxması orta əsrlərdə dini dünyagörüşü zəminində formalaşmış tarix fəlsəfəsinin məzmununda əsaslı dəyişikliklər yaratdı. Yeni dövrün tarix fəlsəfəsinin

nümayəndələri dini tarix fəlsəfəsinin bəşəriyyətin tarixinə istiqamətlənmiş proses kimi yanaşmasını mənimsəsə də, bu prosesin mahiyyəti haqqında öz səhlərindən tamamilə fərqli ideyalar irəli sürdülər. Bu fərq ilk növbədə onların müasiri olduğu cəmiyyətin dünyəvi xarakteri və rasionall düşüncə zəminində meydana çıxmış elmlərin dövrün dünyagörüşünə ciddi təsiri ilə şərtlənirdi. Yeni dövrün tarix fəlsəfəsi bəşəriyyətin tarixini və təkamül xüsusiyyətlərini dinə istinadən deyil, o dövrün elmi nəzəriyyələrinə əsaslanaraq, təbii səbəblərlə izah etməyə çalışırdı. Elmin cəlbədicil nailiyyətləri XVIII əsrdə Avropada insan zəkasının sərhədsiz inkişaf potensialı haqqında Maarifçilik ideologiyasının təşəkkül tapmasına səbəb oldu.

Maarifçilər əmin idi ki, mədəni və sosial gerçəkliyin inkişafı ağıllı, onun daşıyıcıları olan elmin və maarifin tərəqqisi ilə şərtlənir. Maarifçilik ideyalarından çıxış edən tarix fəlsəfəsi üçün tarixi prosesin daim yüksələn xətt üzrə baş verən inkişafda olduğunu hökm edən tərəqqi konsepsiyası səciyyəvi idi. Yeni dövrün tarix fəlsəfəsinin nümayəndələri əmin idilər ki, bütün bəşəriyyət üçün ümumi olan tarixi tərəqqi prosesinin gerçək həyatda rastlaşdığı çətinliklər insanların bu sahədə biliklərinin qıtlığından, bu sonuncu isə öz növbəsində humanitar elmlərin son dərəcə zəif inkişaf etməsindən irəli gəlir. Mədəni-tarixi tərəqqinin qarşılaşdığı ziddiyyətləri aradan qaldırmaq üçün humanitar elmlərin inkişafını qabaqcıl təbiət elmlərinin fəth etdikləri zirvəyə çatdırmaq lazımdır. Bu məqsədlə humanitar elmlər təbiət elmlərinin metodologiyasını mənimsəməklə və onların aşkar etdiyi nəzəri prinsiplərə söykənməklə özlərinin elmi strukturunu formalaşdırmalıdır. Maarifçiliyin tarix fəlsəfəsini qabarıq şəkildə ifadə edən Kondorse əmin idi ki, təbiət elmləri insanların təbii tələbatlarını ödəməyə xidmət edən bacarıqlarını təkmilləşdirməyə səbəb olduğu kimi, bizim təbiətsünaslığın metodologiyasını mənimsəmiş "əxlaqi və siyasi elmlərdən" də "bizim hisslərimizi və fəaliyyətimizi istiqamətləndirən motivlərə" müsbət təsir edəcəyini gözləməyə haqqımız vardır [8, 245-246]. Kondorse bəşəriyyətin tərəqqisi haqqında maarifçilik ideyalarını təbiət elmlərinin aşkar tərəqqisinə istinad edərək əsaslandırmağa çalışırdı. Y.Habermas bu cür cəhdlərin zəkani "öz daxili məntiqi üzrə inkişaf edən bir qüvvə" kimi anlayan təsəvvürlərdən qaynaqlandığını qeyd edir [10, 151].

Beləliklə, Maarifçiliyin tarix fəlsəfəsi təbiətsünaslığı humanitar elmlərin inkişafı üçün örnək olan bir model kimi görürdü.

Təbiət elmlərindən hansının bir model kimi qəbul edilməsindən asılı olaraq, XVIII-XIX əsrlərin tarix fəlsəfəsində bir sıra naturalist məktəblər meydana çıxdı. Ən geniş yayılmış məktəblərdən biri Nyutonun yaratdığı klassik mexanikə humanitar elmlər üçün model hesab edən mexaniki məktəb idi. Bu məktəbin nümayəndələri insan və cəmiyyət haqqında elmləri Nyuton mexanikasının anlayış və prinsiplərindən çıxış etməklə yaratmağı təklif edirdilər. Coğrafi determinizm məktəbi müvafiq cəmiyyətdə cərəyan edən sosial-siyasi və mədəni proseslərin mahiyyətini anlamaq üçün təbii-coğrafi mühitin xüsusiyyətlərinə müraciət etməyi və bu zaman coğrafiya elmini bir örnək olaraq qəbul

etməyi zəruri hesab edirdilər. Naturalist məktəblərin böyük bir qrupu humanitar elmlərin nəzəri-metodoloji əsaslarını biologiyanın verdiyi biliklərə istinad etməklə formalaşdırmağın daha məqsədəuyğun olduğunu iddia edirdilər.

Naturalist məktəblər humanitar elmlərin nəzəri və metodoloji əsaslarını elmi zəmin üzərinə köçürmək istəsələr də, onların rəhbər tutduqları "elm" anlayışı təbiət elmləri zəminində formalaşmış və sosial-humanitar gerçəkliyə adekvat olmayan təsəvvürlərə söykənirdi. Naturalist məktəblərin yol verdiyi bu ciddi səhvin mənbəyi sosial-tarixi gerçəkliyin varlığın təbiətdən mahiyyətə fərqli bir forması olduğunun dərk edilməməsi ilə bağlı idi. Bu fərqləndirəndən dərk edilməsi XIX əsrin ikinci yarısında "həyat" fəlsəfəsi və neokantçılıq zəminində yeni tarix fəlsəfəsinin təşəkkül tapması sayəsində mümkün oldu.

"Həyat" fəlsəfəsinin təmsilçiləri sosial-tarixi gerçəkliyi canlılar (bioloji) aləminin mahiyyətini ifadə edən həyatın sosimədəni təzahür forması hesab edirdilər. V.Diltey cəmiyyəti və tarixi gerçəkliyi həyatın sosial və mədəni-tarixi strukturlar formasında davamı kimi mənimsəyərək, onun təbiətini də bu zəmində anlamağa çalışırdı. O, pozitivizmin elmlərin metodoloji yekinsliyini hökm edən və mahiyyətə naturalist məzmun daşıyan ideyalarını rədd edərək, onları təbiət haqqında və ruh haqqında elmlər olmaqla iki yerə bölürdü. İnsanların bütün fəaliyyət formaları şüurlu səciyyə daşdığına və qarşılıqlı qoyduqları məqsədlərdən irəli gəldiyinə görə V.Diltey hesab edirdi ki, sosial-tarixi gerçəklik öz mahiyyəti etibarlı ilə insana münasibətdə xarici bir şey deyil, onun bütöv bir tam olan fərdi psixoloji həyatı ilə birbaşa bağlıdır. Əslində sosial-tarixi və mənəvi həyatın bütün formaları insanın daxili mənəvi-psixoloji həyatının obyektivləşmiş ifadələrindən başqa bir şey deyil. Sosial həyatın məzmununu təşkil edənərlə insan dəfərlə daxilən yaşamışdır və buna görə də sosial-tarixi gerçəklik mahiyyətə ona yad deyildir.

Ruh haqqında elmlərin verdiyi biliklərin əsl mənbəyini rasionall-məntiqi təfəkkür deyil, insanın birbaşa daxili yaşantıları təşkil etdiyinə görə onlar səhihdirlər və həqiqəti ifadə edirlər. İnsanın mənəvi dünyasını təşkil edən daxili yaşantılarını rasionall-məntiqi formullarda ifadə etmək mümkünsüz olduğuna görə humanitar-elmi bilik, təbii-elmi bilikdən fərqli olaraq, mahiyyətə irrasionaldır. Humanitar-elmi idrakın fərqləndirici xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün Diltey "anlama" terminini daxil edir. Bu termin vasitəsilə o, iki fərqli idrak növü arasındakı prinsiplial fərqi səciyyələndirir: "Təbiəti biz izah edirik, mənəvi həyatı isə anlayırıq" [5, 8].

V.Diltey humanitar elmlərlə təbiət elmləri arasındakı fərqləri ilk növbədə onların predmetləri arasındakı prinsiplial fərqlərdən çıxış edərək, anlamağa çalışırdı. Neokantçıların Baden məktəbinin əsas təmsilçiləri olan V.Vindelband və H.Rikkert isə elmi idrakın bu iki müxtəlif növü arasındakı fərqləri, başlıca olaraq, onların rəhbər tutduqları metodlara istinad edərək, izah edirdilər. Onlar XIX əsrin ikinci yarısından etibarən pozitivizmin yayılması ilə dövrün fəlsəfəsinin və dünyagörüşünün yenidən təbiətsünaslığın təsiri altına düşməsinə təəsüflə qeyd edərək, pozitivizmin istinad etdiyi naturalist metodologiyanı

kəskin şəkildə tənqid edirdilər. Neokantçılar naturalizmin “mədəniyyət haqqında (humanitar) elmlər” üçün yararsızlığını əsaslandıraraq, bu elmlərin spesifik predmetinə və daxili fəaliyyət mexanizmlərinə adekvat olan bir metodologiyanı ona qarşı qoymağa çalışırdılar.

V.Vindelband və H.Rikkertə görə təbiət elmləri ilə humanitar elmlər arasındakı fərqləri onların tədqiqat obyektləri arasındakı fərqlə izah etmək olmaz, belə ki, bu fərq sadəcə olaraq mövcud deyil – onların hər ikisinin obyektini eyni bir gerçəklik təşkil edir: “Təbiət və tarix, – deyər Rikkert yazır, – iki fərqli reallıq deyil, iki müxtəlif baxış bucağından nəzərdən keçirilən eyni bir gerçəklikdir” [9, 92]. Bu elmlər arasındakı prinsipial fərqlər onların rəhbər tutduqları idraki maraqlar və məqsədlərdən irəli gəlir. Maraqlar və məqsədlər arasındakı fərqlər öz aşkar ifadəsini həmin elmlərin istinad etdikləri fərqli metodologiyalarda tapır. Təbiətşünasın maraqları gerçəkliyin həmişə fərdi (individual) olan predmet və hadisələri üçün ümumi olanları tapıb ayıraraq, onları vahid bir anlayış altında birləşdirməyə, məqsədləri isə təbiət qanunlarını mümkün qədər dəqiq şəkildə ifadə etməyə yönəlmişdir. Ümumini əsas götürdüynə görə təbiət elmləri Vindelbandın “nomotetik” adlandırdığı ümumiləşdirici metodologiyaya istinad edir. Lakin tamamilə fərqli metodologiyaya əsaslanan başqa tip elmlər də mövcuddur. Neokantçılar bu elmləri ümumi ad altında “tarix” və ya “mədəniyyət haqqında elmlər” kimi səciyyələndirirdi. Vindelband və Rikkertin fikrincə “tarixinin” maraqları gerçəkliyin fərdi, təkrarlanmayan və buna görə də ümumi anlayış altında birləşdirilməsi mümkün olmayan məqamlarını seçib ayıraraq, təsvir etməyə yönəlmişdir. Buna görə də o, Vindelbandın “ideoqrafik” metodlar adlandırdığı fərdiləşdirici metodologiyadan istifadə edir [4].

Həm “həyat” fəlsəfəsi, həm də neokantçılar biliyin elmilik meyarını onların ümuməhəmiyyətlik (ümumqəbul edilənlik) və mühümlük kimi anladıqları obyektivlikdə görürdülər. V.Dilteyə görə təbiətşünaslıqda bu meyar təfəkkürün immanent mexanizmlərinin biliyə verdiyi nəzəri forma vasitəsilə təmin olunur. Bu mexanizmlər insanların subyektiv səciyyə daşıyan fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən asılı olmadığına görə obyektivdirlər. Neokantçılar isə hesab edirdilər ki, təbii-elmi biliyin obyektivliyi təbiətşünaslığın istinad etdiyi nomotetik (ümumiləşdirici) metodlar vasitəsilə əldə edilir. Lakin humanitar elmlərə gəldikdə həm həyat fəlsəfəsi, həm də neokantçılar ciddi problemlə üzləşirlər. Dilteyə görə humanitar-elmi biliyin mənbəyini son nəticədə insanın daxili psixoloji yaşantıları təşkil esə də, hər bir insan vahid bəşəriyyətə və tarixə mənsub olduğuna görə onun mənəvi aləmindən qaynaqlanan humanitar bilik obyektiv səciyyə daşıyır. Lakin insanların psixoloji yaşantıları həmişə subyektivdir, onda bu subyektiv yaşantılar əsasında obyektiv bilik necə yaranır? Dilteyin fəlsəfəsində bu problem həll edilməmiş qalır. Digər tərəfdən, Dilteyə görə mahiyyətə insanın fərdi-psixoloji yaşantılarının təzahürləri olan sosiomədəni gerçəkliyi təşkil edən saysız-hesabsız hadisələr arasından mühüm olanı humanitar elmlər necə seçib ayırır? Bu sual da onun fəlsəfəsində açıq qalır.

Neokantçılar bu problemlərin həllinə daha əsaslı şəkildə yanaşmağa çalışırdılar.

şirdilər. Humanitar elmlərdə obyektivlik problemi neokantçıların mərkəzi problemi olan “mədəniyyət haqqında elmlərin” (humanitar elmlərin) mümkünlüyü məsələsinin üzvi tərkib hissəsidir. Qeyd etdiyimiz kimi, neokantçılara görə elmlərin mövcudluğu onları doğuran maraqlar və məqsədlərlə şərtlənir. Humanitar elmləri doğuran maraq və məqsədlər gerçəkliyin fərdi və təkrarlanmayan məqamlarını seçib ayırmağa yönəlmişdir. Bəs bu maraq və məqsədlər özünü nələrlə şərtlənir? Neokantçılar güman edirlər ki, maraq və məqsədlər gerçəkliyin, o cümlədən, insanın fəvqündə duran, onun qarşısında məqsədlər qoyaraq, fəaliyyətə təhrik edən ali bir reallığın – dəyərlər sferasının tərkib hissələridir. Dəyərlər sferası mütləq reallıqdır, yəni o, əbədidir, zamanca başlanğıcı və sonu yoxdur. Dəyərlər aləmi insanın qarşısında onun fəaliyyətinin bütün sahələrində yerinə yetirməli olduğu tələblər qoyur. Elmi fəaliyyət qarşısında qoyulan tələb həqiqi biliklər verməkdir. Həqiqət dəyərlər aləmi tərəfindən elmi fəaliyyət qarşısında qoyulan tələb olduğuna görə onun məzmunu insanlardan asılı deyil və buna görə də o, obyektiv səciyyə daşıyır. Məhz həqiqətə can atmaq tələbi humanitar-elmi biliyin obyektivliyini təmin edir.

Lakin neokantçıların fəlsəfəsi üçün fundamental əhəmiyyətə malik olan “dəyərlər aləmi” təlimi hələ Aristotel tərəfindən müəllimi Platonun yaratdığı “ideyalar aləmi” haqqındakı təlimə qarşı irəli sürdüyü məşhur iradlar qarşısında aciz qalır. Neokantçılara görə dəyərlərin insanın fəaliyyəti ilə gerçəklikdə reallaşması nəticəsində “mədəni nemətlər” təşəkkül taparaq, mədəniyyət dünyasını yaradır. Humanitar elmlər sosiomədəni gerçəkliyi təşkil edən saysız-hesabsız hadisələr arasından, məhz, dəyərləri özündə təcəssüm etdirib reallaşdıranları mühüm olan kimi seçib ayıraraq, onu elmi biliyin məzmununda əks etdirirlər. Lakin dəyərlərin reallaşması onların gerçəkliyə nüfuz edərək, onunla qovuşması baş vermədən qeyri-mümkündür. Neokantçılar isə əmindirlər ki, dəyərlər gerçəkliyin fəvqündə olan transsendent aləmə məxsusdur. Deməli, bu aləmlə gerçəklik arasında hər hansı bir əlaqənin mövcud olması mümkün-süzdür. Onda bəs dəyərlərlə gerçəklik necə qovuşur? Neokantçılar üçün bu, həllolunmaz problemdir: humanitar elmlərin mövcudluğu üçün dəyərlərin gerçəkliyə qovuşması şərt olsa da, Rikkert etiraf edir ki, “onların [necə] qovuşması əbədi müşkül məsələ olaraq qalır” [1, 249].

Digər tərəfdən, neokantçıların təbiətşünaslıq üçün yalnız ümumi olanın, humanitar elmlər üçün isə fərdi və təkrarsız olanın elmi əhəmiyyətə malik olmasına dair əsas prinsipi elmi nəzəriyyələrin real məzmunu ilə heç də həmişə uyğun gəlmir. Nəinki mədəni və sosial-tarixi hadisələr, təbiətdə baş verənlər də konkret təzahür xüsusiyyətlərinə görə fərdi və unikaldir. Təbiət elmlərinin predmetini, başlıca olaraq, təbiətdə hökm sürən qanunların təşkil etməsi konkret-fərdi hadisələrin təbiətşünaslıq üçün elmi əhəmiyyət kəsb etmədiyi anlamına gəlmir. Qanunları kəşf edib öyrənməklə bərabər onun əsas vəzifələrindən biri konkret-fərdi hadisənin səbəblərini və mahiyyətini məhz həmin qanunlar əsasında elmi şəkildə izah etməkdir. Eləcə də humanitar elmlər diqqəti konkret-tarixi faktın unikallığı üzərində cəmləşdirsə də, o həmin faktı ümum-

nəzəri anlayış və prinsiplərə istinad edərək, şərh etməkdən çəkinmir. Məsələn, tarixçi “inqilab” kimi ümumi nəzəri anlayışa söykənərək, 1789-cu ildə Fransada baş verən məlum unikal hadisələri məhz inqilab kimi səciyyələndirir. Deməli, təbiətşünas kimi tarixçi də fərdi və təkrarsız olanları onlar üçün ümumi olan bir anlayış altında birləşdirir.

Neokantçılıq və “həyat” fəlsəfəsindən qaynaqlanan tarix fəlsəfəsi humanitar elmlərin fəlsəfi əsaslarının işlənilməsi problemi həll edə bilməyə qədər, onun əvəzsiz xidməti, ilk dəfə olaraq, bu problemi ciddi fəlsəfi zəmin üzərində qoymağa müvəffəq olmasındadır. Məhz XIX əsrin ikinci yarısında meydana çıxmış tarix fəlsəfəsi sayəsində Maarifçiliyin tarix fəlsəfəsi zəminində formalaşmış universal tərəqqi konsepsiyasının tarixşünaslıq və sosial elmlər üçün yararsız olduğunu aşkara çıxarmaq mümkün oldu. XX əsrin birinci yarısında meydana gələrək inkişaf edən “lokal sivilizasiyalar” konsepsiyası XIX əsrdə olduğu kimi böyük nüfuz qazanmış universal təkamül ideyalarının ciddi şəkildə əsaslandırılmış tənqidini verərək, humanitar elmlərin fəlsəfi-metodoloji problemlərinin daha dərinə mənimsənilməsi üçün zəmin hazırladılar.

Universal təkamül ideyaları zəminində XIX əsrin ortalarında meydana çıxmış fəlsəfi təlimlərdən biri də marksist fəlsəfə idi. Keçmiş sovet məkanında marksizm elmin və xüsusən humanitar elmlərin yeganə mümkün olan fəlsəfi-metodoloji əsası hesab edilirdi. Universal təkamül konsepsiyasından çıxış edərək, marksizm bütün bəşəriyyəti əhatə edən vahid bir tarixi prosesin varlığını hökm edir və onu ictimai-iqtisadi formasiyaların bir-birini əvəz etmə ardıcılığı kimi dərk edirdi. Hər bir sonra gələn formasiya vahid və universal tərəqqi prosesinin inkişafca daha yüksək olan pilləsi hesab olunurdu. Qərbi mədəniyyətinin tarixinə az-çox uyğun gələn bu sxem bütün bəşəriyyətin tarixinə şamil edilirdi, halbuki digər xalqların əksəriyyətinin tarixini bu sxemə yerləşdirmək açıq-aşkar mümkün deyildi. Digər tərəfdən, tarixi prosesin daim yüksələn xətt üzrə baş verən tərəqqi prosesi kimi qələmə verilməsi müxtəlif xalqların tarixi ilə uyğunsuzluq təşkil edirdi. Müxtəlif humanitar və sosial elmlər – tarix, siyasi iqtisad, arxeologiya, etnoqrafiya, pedaqogika, ədəbiyyatşünaslıq, sonralar sosiologiya və s. məhz bu metodoloji sxem əsasında şərh edilirdi.

Humanitar elmlərin spesifik metodoloji arsenalının zənginləşməsində “yeni hegəlcilik” məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən olan, XX əsrin birinci yarısında fəaliyyət göstərmiş ingilis filiosofu R.Kollinqvudun işləyib hazırladığı tarix fəlsəfəsi böyük rol oynadı. Kollinqvuda görə tarixçi anlamalıdır ki, tarixi hadisə həmişə insan fəaliyyətidir və tarixçinin də məqsədi bu fəaliyyəti törədənlərin fikirlərini dərk etməkdir. Lakin tarixçi keçmiş fikri həmişə öz bilikləri kontekstində canlandırır, buna görə də ona tənqidi yanaşaraq dəyərləndirir. Kollinqvudun bu ideyaları tarixşünaslıq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən tənqidi təhlil və interpretasiya metodlarının qərarlaşması üçün fəlsəfi zəmin hazırladı. Tarixi bilik, Kollinqvudun fikrincə, “tarixçinin təfəkküründə tarixini öyrəndiyi fikrin canlandırılmasıdır” [7, 386]. Fikirlər isə həmişə inkişafda olduğuna görə (əks halda onların tarixi olmazdı) o, tarixi

yanaşmanı (tarixilik prinsipini) vacib bir metodoloji prinsip kimi dəyərləndirirdi. Kollinqvudun tarix fəlsəfəsi zəminində əsaslandırıldığı mühüm metodoloji prinsiplərdən biri də onun “metodoloji individualizm” adlandırıldığı konkretlik prinsipidir. Humanitar elmlər üçün sosial-tarixi proseslərin daxili məntiqini anlamaq hər nə qədər böyük elmi dəyər kəsb etsə də, təbiətşünasdan fərqli olaraq, humanitar-elmi təmsil edən hər bir tədqiqatçı üçün “konkret situasiyanın konkret təhlili” də bir o qədər zəruridir.

Humanitar elmlərin fəlsəfi əsaslarının və metodoloji prinsiplərinin formalaşmasında ciddi əhəmiyyəti olan tədqiqat istiqamətlərindən biri də tarixən protestantizm zəminində dini mətnlərin təfsiri sənəti kimi təşəkkül tapmış *hermenevtika* olmuşdur. Hermenevtikanın müstəqil fənn kimi qərarlaşmasında XVIII əsrin axırları — XIX əsrin birinci yarısında fəaliyyət göstərmiş alman filozofu və ilahiyyatçısı F.Şleyermaxer həlledici rol oynamışdır. Şleyermaxer hesab edirdi ki, mətn nəinki onun daxil olduğu əsər əsasında, eyni zamanda həmin əsəri doğuran mənəvi yaradıcılıq situasiyası zəminində dərk edilə bilər. Bu baxımdan V.Diltey Şleyermaxerin yanaşmasını inkişaf etdirərək, daha uzağa getdi: o, “hermenevtik dairə” anlayışını məhdud dini kontekstdən çıxararaq, onu olduqca geniş sosial və mədəni-tarixi kontekstə daxil etdi. O, keçmişdən günümüze gələn çatmış təkcə tarixi-bədii əsərlərə və dini yazılara deyil, bütün maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrinə öz şərhini tələb edən mətnlər kimi yanaşdı. Bu mətnlər hamısı insanın ruhi-mənəvi həyat tarixinin hissələridir və yalnız həmin tarix kontekstində dərk edilə bilər.

Hermenevtikanın humanitar elmlərin məhz fəlsəfi əsası kimi nəzərdən keçirilməsi XX əsrin görkəmli alman filozofu H.Qadamerin adı ilə bağlıdır. O, Dilteyin tarix fəlsəfəsindən qaynaqlanan ənənəni davam etdirərək sübut edirdi ki, təbiət elmləri həqiqətin yeganə daşıyıcıları deyildir. Elmi həqiqət gerçəkliyin idraki mənimsənilməsi zəminində təşəkkül tapan “elmi təcrübənin” məhsuludur. Lakin gerçəkliyin insan tərəfindən mənimsənilməsi təkcə “elmi təcrübə” ilə məhdudlaşmır; elmi təcrübə ilə yanaşı gerçəkliyin ən ümumi mənimsənilmə formaları “tarixin təcrübəsi”, “incəsənətin təcrübəsi” və “fəlsəfənin təcrübəsidir”. Bu axırıncıların hər biri həqiqətin reallaşma formalarıdır və onların heç birində həqiqət elmi-metodoloji qaydalarla əldə edilmiş [2, 39]. Qadamerə görə hermenevtikanın başlıca məqsədi həqiqətin elmi metodologiyanın fəaliyyəti dairəsindən kənara çıxan aşkarlanması təcrübəsini üzə çıxarmaqdır. Humanitar elmlər üçün bu təcrübə “tarixin təcrübəsi”, “incəsənətin təcrübəsi” və “fəlsəfənin təcrübəsi” ilə daxili əlaqədədir.

Qadamer gerçəkliyin universal mənimsənilmə formalarını (“təcrübəsini”) Dilteyin tarix fəlsəfəsindən mənimsədiyi “anlama” termini ilə ifadə edir. Gerçəkliyin idraki mənimsənilməsi “anlamanın” məzmununun yalnız bir hissəsinə təşkil edir. Mədəni irsi anlama yalnız onun müasirliyin mənəvi təcrübəsi ilə qarşılaşdırılması yolu ilə mümkündür. Bu qarşılaşmada tədqiqatçı müasirliyin mədəni-intellektual nailiyyətləri səviyyəsindən mətni sorğu-suala çəkir və

məndə öz suallarına cavablar axtarır. Tədqiqatçıların yaşadıkları dövrlərin mədəni-intellektual təcrübələri həmişə müxtəlif olduğuna görə onların eyni bir mətnə (mədəni-tarixi irsə) ünvanladıkları suallar və təbii ki, cavablar da fərqli olur. Beləliklə, verilən suallar və alınan cavablar hər dəfə mətnin yeni mənasını formalaşdırır. Mətnlə bu sonsuz dialoq prosesini hermenevtikanın fundamental xüsusiyyəti kimi səciyyələndirərək, Qadamer bu xüsusiyyətinə görə fəlsəfi hermenevtikanı sual və cavab məntiqi adlandırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Бакрадзе К.С. Избранные философские труды: В 4 т., т.3. Тбилиси: Тбилисский ун-т, 1973, 392 с.
2. Гадамер Г.-Х. Истина и метод: Основы философской герменевтики / Пер. с нем. М.: Прогресс, 1988, 704 с.
3. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. М.: Искусство, 1972, 320 с.
4. Виндельбанд В. Избранное. Дух и история. М.: Юрист, 1995, 687 с.
5. Дильтей В. Описательная психология. СПб.: Алетейя, 1996, 160 с.
6. Дильтей В. наброски к критике исторического разума // Вопросы философии, 1988, № 4, с.135 – 152.
7. Коллингвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография. М.: Наука, 1980, 488 с.
8. Кондорсе Ж. А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. М.: Соцэкономгиз, 1936, 265 с.
9. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. М.: Республика, 1995, 128 с.
10. Habermas J. The Theory of Communicative Action. v. 1. Reason and the Rationalization of Society. Boston: Beacon Press, 1984, p. 465.

ФИЛОСОФИЯ ИСТОРИИ И СТАНОВЛЕНИЕ ФИЛОСОФСКИХ ОСНОВАНИЙ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

З.Г.МАМЕДАЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

Обосновывается тезис о том, что первая философская концепция о природе гуманитарно-научного знания нашла свое отражение в натуралистической парадигме, формировавшейся на базе философии истории Просвещения. Критика во второй половине XIX века философией «жизни» и неокантианством рационалистической философии истории просветителей характеризуется как создание благоприятной почвы для осознания непригодности натуралистическо-позитивистского подхода к гуманитарным наукам. Полагается, что оспаривание концепции универсального эволюционизма составляет характерную черту подходов к гуманитарным наукам, появившихся в контексте неклассической философии истории.

Ключевые слова: философия истории, натуралистические школы, философия «жизни», неокантианство, универсальный эволюционизм, герменевтика.

PHILOSOPHY OF HISTORY AND FORMATION OF THE PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF THE HUMANITIES

Z.G.MAMMADALIEV

SUMMARY

It is substantiated in the thesis that the first philosophical concept of the nature of humanitarian knowledge is reflected in the naturalistic paradigm that was formed on the basis of the philosophy of history of the Enlightenment. The criticism in the second half of the 19th century by philosophy of "life" and neo-Kantianism of the rationalistic philosophy of history of the enlighteners is characterized as creation of the favorable circumstances for awareness of unsuitability of the naturalistic and positivistic approaches to the humanities. It is supposed that challenging the concept of universal evolutionism is characteristic for the approaches to the humanities that emerged in the context of non-classical philosophy of history.

Keywords: philosophy of history, naturalistic schools, philosophy of "life", neo-Kantianism, universal evolutionism, hermeneutics.